

ΠΕΡΙ ΤΑ ΠΡΟΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περιστερίου κ. Χρυσόστομος Ζαφείρης παρουσιάζεται στοῦ ἐπιστημονικοῦ στερέωματος μέ ἔργο ἀναφερόμενο στήν κριτική τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης καί μάλιστα εἰδικώτερα σχετιζόμενο μέ τή μορφή τοῦ κειμένου τῆς στοῦς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς καί πατέρες. Παρουσιάζοντας τή γαλλική διατριβή τοῦ, πατρὸς τότε, Γερασίμου Ζαφείρη *Le texte de l'Évangile selon St. Matthieu d'après les citations de Clément d'Alexandrie* (1970) γράψαμε στοῦ «Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν» (1971), σελ. 83, ὅτι «ἀποτελεῖ εὐχῆς ἔργον ἢ συνέχισις τῆς τοιαύτης ἐρεύνης εἶτε ὑπὸ τοῦ ἀκαμάτου π. Ζαφείρη εἶτε ὑπὸ ἄλλου Θεολόγου ἀσχολουμένου μέ τήν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης». Μετὰ ἀπὸ δεκαετία περίπου βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ πού ὑπέβαλε ὁ ἐπιστῆμων μητροπολίτης στή Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

*

Στὴν προσπάθειά του νὰ προβάλει ὁ συγγραφεὺς τὴν ἀξία τῶν πατερικῶν παραθέσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης γιὰ τὴν κριτικὴν τοῦ Καινοδιαθητικοῦ κειμένου ἀσχολεῖται μέ τή μορφή τοῦ προευαγγελικοῦ κειμένου, δηλ. τοῦ κειμένου πού γιὰ λόγους κατηχητικούς χρησιμοποίησε ἡ ἐκκλησία καί πού διατηρήθηκε παράλληλα μέ τὸ ἀποκρυσταλλωμένο στὰ γνωστά μας τέσσερα εὐαγγέλια. Τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ συγρ. τὸ ὀνομάζει «προευαγγελικό» ἢ «προ-αναθεωρητικό» ἢ «κατηχητικό», δεχόμενος ὅτι τοῦτο χρησιμοποιοῦν στήν ἐκκλησία κυρίως γιὰ τίς κατηχητικὲς τῆς ἀνάγκης καί διατηρήθηκε μέ τρόπο ἐνιαῖο παράλληλα μέ τὸ ἀποκρυσταλλωμένο στὰ τέσσερα κανονικά εὐαγγέλια μας, μαρτυρούμενο μέχρι καί κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα: «Τὸ προευα-

* Τὸ κείμενο τοῦτο ἔχει βιβλιοκριτικὸ χαρακτῆρα καί γράφτηκε γιὰ τὸ ἀξιόλογον ἔργο τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Περιστερίου κ. Γερασίμου-Χρυσόστομου Ζαφείρη, *Τὰ Προευαγγελικά Κείμενα*. Ἡ μαρτυρία τῶν Πατέρων περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς Εὐαγγελικῆς Παραδόσεως καί ἡ ἀξία τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων. Ἀθῆναι 1979, σελ. 465.

γελικὸν τοῦτο κατηχητικὸν κείμενον διατηρήθη καὶ πέραν τοῦ τρίτου αἰῶνος εἴτε μέσῳ ἀνθολογιῶν ἢ χρηστομαθειῶν εἴτε μέσῳ τοῦ προφορικοῦ λόγου, εἴτε μέσῳ ἀρμονίας τινὸς τῶν εὐαγγελίων, τὴν ὁποίαν οἱ Πατέρες ἐγνώρισαν, εἴτε μέσῳ τοῦ κηρύγματος, τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς κατηχήσεως, εἴτε τέλος διὰ τῆς φιλολογικῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἐνὸς συγγραφέως ἐπὶ τοῦ ἐτέρου» (σελ. 117).

Τὸ κείμενο αὐτὸ βρίσκει καὶ ἀναλύει ὁ συγγρ. στὰ ἀκόλουθα χωρία τῆς ἐκκλησ. γραμματείας:

α) Στὴν Α' ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος Ρώμης 13,2: «Μάλιστα μεμνημένοι τῶν λόγων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, οὗς ἐλάλησεν διδάσκων ἐπιεικίαν καὶ μακροθυμίαν. Οὕτως γὰρ εἶπεν: Ἐλεεῖτε ἵνα ἐλεηθῆτε· ἀφίετε, ἵνα ἀφεθῆ ὑμῖν... ὧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν». Τὸ κείμενο αὐτό, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χωρία τοῦ Ματθαίου (5,7 καὶ 7,1 ἐξ. 12), εἶναι ἄγνωστο μὲ τὴ σύνθετη αὐτὴ μορφή του στὴ χειρόγραφη παράδοσιν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐνῶ μαρτυρεῖται λίγο ἀργότερα στὸν Πολύκαρπο, ἐπίσκοπο Σμύρνης (Πρὸς Φιλιππησίους 2,3) καὶ κατόπιν στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα (Στρωματεῖς 2,18,91-2). Ὁ Κλήμης Ρώμης, ὁ Πολύκαρπος καὶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρέως, συμπεραίνει ὁ συγγρ., χρησιμοποιοῦν μιά κοινὴ πηγὴ καὶ τέτοια πηγὴ εἶναι τὸ προευαγγελικὸ κείμενο ποῦ ὑπῆρχε στὶς ἐκκλησίες τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης, προερχόμενον ἴσως ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ.

β) Ὁ Ἰουστίνος στὴν Α' Ἀπολογία 61,4 (καὶ ὄχι XI,4 ὅπως ἐσφαλμένα, ἀπὸ τυπογραφικὴ προφανῶς ἀβλεψία, λέγεται στὶς σελ. 119 σημ. 2, 346, 453) ἀναφέρει τὸ χωρίο Ἰωάν. 3,3.5 ὄχι μὲ τὴ γνωστὴ του στὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη μορφή ἀλλ' ὡς ἐξῆς: «Ἄν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν». Ἰχνη αὐτοῦ τοῦ κειμένου βρίσκουμε στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα (Προτρεπτικὸς 9,82,4) καθὼς καὶ στὶς Ψευδοκλημέντειες Ὁμιλίαι (11,26,2). Ὁ Κλήμης καθὼς καὶ ὁ συγγραφέας τῶν Ψευδοκλημεντείων ἀντλοῦν ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου, «ὅστις μαρτυρεῖ σαφῶς περὶ τῆς ὑπάρξεως προευαγγελικῆς τινος πηγῆς, τὴν ὁποίαν ὁ συντάκτης τοῦ τέταρτου Εὐαγγελίου χρησιμοποιεῖ γενικῶς μὲν διὰ τὴν σύνταξιν τῆς περὶ βαπτίσματος κατηχήσεως τῆς ἀρχεγόνου χριστιανικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἀναγνωσκομένης ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ εὐαγγελίου αὐτοῦ, ὅπως δὲ εἰδικώτερον χρησιμοποιεῖ τὴν πρωταρχικὴν (προευαγγελικὴν) περὶ βαπτίσματος κατήχασιν διὰ τὴν σύνταξιν τῶν στίχων 3 καὶ 5. Τὸ κείμενον δὲ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος πηγῆς ὁ συντάκτης τοῦ ἡμετέρου εὐαγγελίου τὸ προσαρμόζει (α) πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ γλωσσικὸν ὕφος, (β) πρὸς τὸν θεολογικὸν αὐτοῦ προσανατολισμόν, (γ) ὡς καὶ πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του πρᾶξιν τοῦ βαπτίσματος» (σελ. 125).

γ) Ὁ ἴδιος ἀπολογητὴς στὸ Διάλογο πρὸς Τρύφωνα 88,7 παραθέτει κείμενο ποῦ ὁμοιάζει πρὸς τὸ Ἰωάν. 1,19 ἐξ. ἀλλὰ δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς: «Ἰωάννου γὰρ καθεζομένου ἐπὶ τοῦ Ἰορδάνου καὶ ἡχρῦσσοντος βάπτισμα μετανόιας, καὶ ζώνην δερματίνην καὶ ἔνδυμα ἀπὸ τριχῶν καμῆλου φοροῦντος καὶ μηδὲν ἐσθίοντος πλὴν ἀκρίδας καὶ μέλι ἄγριον», οἱ ἄνθρωποι ὑπελάμβανον αὐτὸν εἶναι τὸν Χριστόν· πρὸς οὓς καὶ αὐτὸς ἐβόα· Ὅυκ εἰμι ὁ Χριστός, ἀλλὰ φωνὴ βοῶντος» ἤξει γὰρ ὁ ἰσχυρότερός μου οὐ οὐκ εἰμι ἰκανός τὰ ὑποδήματα βαστάσαι». Ὁ Ἰουστίνος ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται στὸ γνωστὸ κείμενο τοῦ Ἰωάν. 1,19 ἐξ. ἀλλὰ σὲ κάποια προ-ιωάννεια πηγὴ, τὴν ὁποία γνωρίζει καὶ ὁ συντάκτης τοῦ δ' εὐαγγελίου· μὲ τὴ διαφορά ὅτι ὁ τελευταῖος ἐπεξεργάζεται τὸ κείμενο τῆς πηγῆς του μὲ τὴν προσθήκη ὀρισμένων στοιχείων, ὑπεραμνόμενος ἔτσι τῆς προσωπικότητας τοῦ Μεσσία ὡς τοῦ ἀληθοῦς Μεσσία καὶ καταδικάζοντας «τὴν ὑπὸ τῆς Ἰωαννείου κινήσεως ταύτισιν τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου μετὰ τοῦ προφήτου τῆς ἐσχατολογίας» (σελ. 137).

δ) Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τετάρτη περίπτωση κειμένου, στὴν ὁποία ἀφιερώνει ὁ συγγρ. τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου του (σελ. 140-345). Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο Μθθ. 28,19, τοῦ ὁποίου τὸ σημερινὸ κείμενο («πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν») δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀρχικό, γιὰτὶ ὁ τριαδολογικὸς τύπος προϋποθέτει κάποια θεολογικὴ ἐξέλιξη. Ὁ τριαδολογικὸς αὐτὸς τύπος, ὅπως τὸν βρίσκουμε στὸν ἐπίλογο τοῦ κατὰ Ματθαῖον, «ἀποτελεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λειτουργικὴν τινὰ βαπτισματικὴν ὁμολογίαν προερχομένην ἐκ τῆς λειτουργικῆς, κηρυγματικῆς καὶ κατηχητικῆς χρήσεως τῆς πρωταρχικῆς μορφῆς τοῦ λογίου τοῦ ἀναστάντος Κυρίου» (σελ. 353). Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος διασώζει τὸ λόγιο αὐτὸ μὲ τὴν ἀκόλουθη μορφή: «Ἐδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία ἐν οὐρανῶ καὶ ἐπὶ γῆς, πορευθέντες (οὖν) μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν· καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι...».

Ἡ ἀρχικὴ δηλ. μορφή τοῦ λογίου, ποῦ διασώζει ὁ Εὐσέβιος στὰ πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἔργα του, περιλαμβάνει μόνον τὴν ἐντολὴ τῆς ἱεραποστολῆς ποῦ δίνει ὁ ἀναστημένος Κύριος στοὺς ἀποστόλους. Ἡ προματθαϊκὴ αὐτὴ μορφή τοῦ λογίου, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ καὶ στὸν Ἄπ. Παῦλο (βλ. σελ. 241 ἐξ. ἰδίως σελ. 246), φαίνεται ὅτι σὲ κάποια στιγμή συνδέθηκε μέσα στὴν ἀποστολικὴ ἐκκλησία μὲ ἄλλη ἐντολὴ τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς δώδεκα περὶ τελέσεως τοῦ βαπτίσματος («ἐν τῷ ὀνόματί») του. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους ταγοὺς τῆς ἐκκλησίας. Ἔτσι ἡ μορφή ποῦ πῆρε στὴ συνέχεια τὸ λόγιο εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἀκόλουθη: «Ἐδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία ἐν οὐρανῶ καὶ ἐπὶ γῆς. Πορευθέντες

(οὖν) μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί μου, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν...».

Ἡ ἐκκλησία ἀντιμετωπίζοντας ἀργότερα τὶς διάφορες χριστολογικὲς καὶ ἔπειτα τριαδολογικὲς αἱρέσεις διαμορφώνει μιὰ τριαδολογικὴ ὁμολογία πίστεως ποὺ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος καὶ εἰσάγεται στὸν ἐπίλογο τοῦ κατὰ Ματθαῖον στὴ θέση τοῦ ἀρχικοῦ χριστολογικοῦ περὶ τελέσεως τοῦ βαπτίσματος τύπου. Αὐτὸ ἔγινε ἴσως στοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας τῆς Συρίας, στὴν ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ὁ ὄρος («Τριάς»), καὶ μάλιστα στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δευτέρου αἰώνα (σελ. 165) καὶ φυσικὰ μὲ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν ταγῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἀντικατάσταση αὐτῆ τοῦ ἀρχικοῦ χριστολογικοῦ τύπου μὲ τὸν τριαδολογικὸ ἔγινε μέσω τῆς λατρείας, ποὺ ὡς πράξη τῆς ἐκκλησίας προηγεῖται τῆς καθαρῶς θεολογικῆς διδασκαλίας. Ἡ τελικὴ τριαδολογικὴ διαμόρφωση τοῦ λογίου, ὅπως εἶναι σήμερα, μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων καὶ κατόπιν στὸ μάρτυρα καὶ φιλόσοφο Ἰουστίνου, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποίου ἡ χρῆση τοῦ τριαδολογικοῦ τύπου γενικεύεται καὶ ἐπικρατεῖ. Ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἡ Διδαχὴ εἶναι τὸ ὄροσημο μεταξὺ τῆς χρήσεως τοῦ χριστολογικοῦ τύπου, — ὁ ὁποῖος ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μέχρι καὶ τὸν τρίτο αἰῶνα, — καὶ τοῦ τριαδολογικοῦ τύπου, στὴν ἐπικράτηση τοῦ ὁποίου σημαντικὸ ρόλο θὰ διεδραμάτισε ἀσφαλῶς ἡ ἀπόφαση τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καθὼς καὶ «ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου μετὰ τὴν σύνοδον ἐγκατάλειψις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ λογίου καὶ ἡ ἀποδοχὴ, ἐν τῇ θέσει αὐτῆς, τῆς τριαδολογικῆς μορφῆς, ἣν οὗτος ἔθεσε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐντὸς τῶν χειρογράφων τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου, ἅτινα ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος, κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος Μ. Κωνσταντίνου ἠτοίμασε διὰ τὰς ἐκκλησίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας» (σελ. 360). «Ἄλλωστε ἡ ἐπικράτηση τοῦ κειμένου τῶν μεγάλων ἀναθεωρήσεων σήμανε τὸ τέλος τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ λογίου.

Μετὰ τὴν ἐξονυχιστικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέταση τοῦ χωρίου Μτθ. 29,19 καταλήγει ὁ σεβ. ἱεράρχης στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα (σελ. 344):

1) Τὸ χωρίο αὐτὸ περιέχει ἀναμφισβήτητα μιὰ ἀξιόπιστη καὶ ὑπεύθυνη ἀρχαία παράδοση καὶ πράξη τῆς ἐκκλησίας.

2) Τὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης, στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ Μτθ. 28, 19β, εἶναι κατεξοχὴ λειτουργικὸ καὶ κατηχητικὸ κείμενο.

3) Στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπῆρχε λειτουργικὸ κείμενο τοῦ Μτθ. 28,19β ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ ἐντολὴ (ἢ ἐντολὲς) τοῦ ἀναστημένου Κυρίου.

4) Ὁ στίχος 19β ὡς καθαρῶς λειτουργικὸ κείμενο (καὶ ὡς ὁμολογία πίστεως) ἀναπτύχθηκε «ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς

ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ βάσει δύο λογίων λεχθέντων ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν δύο διαφορετικαῖς περιπτώσεσι» καὶ προστέθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν εὐαγγελιστὴ στὸ λειτουργικὸ καὶ κατηχητικὸ κείμενο ποὺ κατέγραψε.

5) Συντάκτες τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν εἶναι οἱ εὐαγγελιστὲς ἀλλ' ἡ πρωτοχριστιανικὴ ἐκκλησία ποὺ διεμόρφωσε τὸ παραδεδομένο κείμενο τοῦ Μτθ. 28,19. Ἐγγυητὲς τῆς διασώσεως ἀλλὰ καὶ ἐρμηνείας τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ εἶναι οἱ Ἀπόστολοι, οἱ ὅποιοι «αὐστηρῶς ἐλέγχουσι τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Καινοδιαθητικοῦ λειτουργικοῦ κειμένου, τὸ ὅποιον ἐξελλισσεται, διαμορφοῦται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἐρμηνεύεται καὶ τελικῶς μεταδίδεται εἰς τὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, τῆς λατρείας, τῆς διδασχῆς καὶ τῆς κατηχήσεως» (σελ. 344).

6) Ἡ ὑπεράνω τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου ἱσταμένη ἐκκλησία ἐμπνέεται καὶ φωτίζεται ἀπὸ τὸ ἅγιο Πνεῦμα κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ στίχου 19.

7) Ἡ λατρεία εἶναι «τὸ ὄντολογικὸ ὑπόβαθρο» τῆς θεολογίας τῶν συγγραφέων τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ κατόπιν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἰδίως τῆς Ἀνατολικῆς, γιὰ τὴν ὁποία λέγει ὁ σεβ. συγγραφέας ὅτι «ἔχουσα αὕτη αἰωνίαν ἐπικαιρότητα ἀπαντᾷ εἰς τὰ τιθέμενα ἐρωτήματα, ὑπαρξιστικά καὶ μεταφυσικά, τῶν συμμετεχόντων εἰς αὐτήν, δοθέντος ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ διαμόρφωσις οὐδέποτε εἶναι στατικὴ καὶ ἀπολελιθωμένη, ἀλλὰ προσαρμόζεται πάντοτε ὡς δεῖ, ὅπου δεῖ καὶ ὅτε δεῖ εἰς τὰς ἐκάστοτε ζωτικὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας» (σελ. 345).

Τὸ βιβλίον τοῦ σεβ. κατακλείεται μὲ εὐρεία περιληψὴ στὴν ἀγγλικὴ (σελ. 370-391), μὲ πλούσια βιβλιογραφία (σελ. 392-440) καθὼς καὶ μὲ εὐρετήρια ἐδαφίων Ἀγίας Γραφῆς καὶ πατερικῆς γραμματείας (σελ. 441-460).

* * *

Εἶναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέροντα τὰ παραπάνω συμπεράσματα τῆς ἐρευνας τοῦ συγγρ., ἰδιαίτερα μάλιστα τεκμηριωμένα καὶ πειστικὰ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐξέλιξη τοῦ λογίου τοῦ Ἰησοῦ στὸ Μτθ. 28,19β. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ λειτουργικοῦ ἢ κατηχητικοῦ ὑποβάθρου ἐξελλίξεως ἐνὸς ἀρχικοῦ λογίου τοῦ Ἰησοῦ ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο βῆμα στὴν κατανόηση τοῦ Καινοδιαθητικοῦ μας κειμένου. Ἄλλωστε σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἀναγνωρίζει ὁ συγγρ. τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία καθοδηγημένη ἀπὸ τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἐρμηνεύει ἀρχικὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ μέσα στὶς διάφορες ἱστορικὲς της συνθήκες καὶ μὲ στόχο τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν της. Τὴν ἐκκλησία ἀναγνωρίζει ἄλλωστε καὶ πίσω ἀπὸ πολλὰ ἄλλα κείμενα τοῦ Ἀπ. Παύλου ἢ τοῦ Ἀπ. Πέτρου. Ἔτσι π.χ. δέχεται ὅτι τὰ χωρία Ρωμ. 1,3-4; 10,9. Α' Κορ. 6,11. 15,3-5. Κολ. 1,15-20. Α' Πέτρ. 3,18-22, προέρχονται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησίας — πράγμα ποὺ γίνεται

εὐρύτερα δεκτὸ σήμερα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. «Τόσον ὁ Ἄπ. Παῦλος, ὅσον καὶ ὁ Ἄπ. Πέτρος, γράφει στὴ σελ. 159, δὲν εἶναι οἱ συντάκται τῶν ἀνωτέρω ὁμολογιῶν πίστεως, εἰς ἃς δέον νὰ προστεθῶσι καὶ τινες ἄλλαι ὁμολογίαι ἀναγινωσκόμεναι ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Κ.Δ. Τούναντιον συντάκτης τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος ὁμολογιῶν εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ πρωτοχριστιανικὴ ἐκκλησία, ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς ὁποίας οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες Ἀποστολοὶ ἀντιγράφουσι τὰς περὶ οὗ ὁ λόγος διασωθείσας ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτῶν ὁμολογίας πίστεως, αἵτινες, ἐπαναλαμβάνομεν διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, ἀπετέλουν μέρος τι τῆς λατρείας τῆς πρώτης Ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, ὡς ἄλλωστε ἀπετέλουν μέρος αὐτῆς καὶ πολλὰ ἕτερα ἀποσπάσματα διασωθέντα ἐν τῇ Κ.Δ.» Στὴ λειτουργικὴ πράξις τῆς ἀρχέγονης ἐκκλησίας ἀποδίδει κατόπιν ὁ σεβ., ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸν ὕμνον τοῦ Ζαχαρία (Ἄκ. 1,68-79), τὸν πρόλογο τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (I,1 ἐξ.), τὸν περίφημο Χριστολογικὸν ὕμνον τῆς πρὸς Φιλιππησίους (2,6-11) καθὼς καὶ τὰ Ἐφ. 1,20-20. 2,14-16. 2,19-22. Α' Θεσ. 1,10. Α' Τιμ. 3,16. Α' Πέτρ. 1,18-21. 2,21. Ἐβρ. 1,3-4. 5,7-10. Α' Ἰωάν. 1,1-11, τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 καὶ 15,3-4 τῆς Ἀποκαλύψεως (σελ. 159-162).

Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω χωρία ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴν πράξιν τῆς ἐκκλησίας· γιὰ ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ ἡ συζήτηση συνεχίζεται ἀκόμη στὴ σημερινὴ ἔρευνα. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ μὴ ἀναγνωρίσει κανεὶς στὸ σεβ. συγγραφέα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὴν ἐνημέρωσιν στὴ σύγχρονον ἐπιστημονικὴν συζήτησιν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν παρηγοῖα μὲ τὴν ὁποία ὡς ὀρθόδοξος ἐρμηνευτὴς δέχεται καὶ μάλιστα ὑπογραμμίζει τὸν ἐρμηνευτικὸν ρόλον τῆς ἐκκλησίας.

* * *

Ἡ βασικὴ θέσις ὡστόσο τοῦ συγγρ. περὶ ὑπάρξεως ἐνὸς προευαγγελικοῦ κειμένου ποῦ εἶχαν ὡς πηγὴν τοὺς οἱ εὐαγγελιστὰς καὶ χρησιμοποίησαν κατόπιν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ ποῦ συναντήθηκε σὲ κάποια δεδομένη στιγμή (δὲν γνωρίζομε πότε) μὲ τὸ εὐαγγελικὸν (κανονικὸν) κείμενον δημιουργεῖ στὸν εἰδικὸν μελετητὴν τοῦ βιβλίου ὀρισμένα ἐρωτηματικά.

α) Πρῶτα-πρῶτα ἀναρωτιέται κανεὶς, πῶς εἶναι δυνατὸ ἡ ἐκκλησία, παρὰ τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου στὰ γνωστά μας τέσσερα κανονικά εὐαγγέλια, νὰ χρησιμοποιοῦσε παράλληλα καὶ ἕνα ἄλλο διαφοροτικὸν κείμενον; Τὰ τέσσερα χωρία ποῦ ἐξετάζει ὁ σεβ. δὲν εἶναι πολὺ λίγα γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἀποψήν του; Ἄλλωστε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Μτθ. 28,19 —γιὰ τὸ ὁποῖον μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδεχθεῖ τὰ συμπεράσματά του ὡς πρὸς τὴν ἐξελίξιν του — ἡ μορφή τῶν ἄλλων χωρίων θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ διαφοροτικά. β) Εἶναι κατόπιν ἀπορίας ἄξιον, πῶς οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας χρησιμοποιοῦσαν ἕνα προ-ευαγγελικὸν (παρακανονικὸν) κείμενον τὴ στιγμήν ποῦ ὑπῆρ-

χε τὸ γνωστὸ κανονικὸ εὐαγγελικὸ κείμενο! Βέβαια παραλλαγές αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ὑπῆρχαν, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἔρευνες τῶν κριτικῶν τοῦ κειμένου. Ἄλλο πράγμα ὅμως εἶναι ἡ παραδοχὴ παραλλαγῶν καὶ ἄλλο ἡ παραδοχὴ ἑνὸς κειμένου διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸ κανονικὸ καὶ μάλιστα χρησιμοποιουμένου γιὰ λόγους κατηχητικούς ἀπὸ τοὺς πατέρες.

Παρὰ τὴ διαφορετικὴ γνώμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ τὴ βασικὴ θέση τοῦ συγγραφέα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ ἀναγνωρίσει τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου του, ἢ ὅποια συνίσταται, νομίζουμε, στὰ ἑξῆς τρία σημεῖα: α) Ὑπογραμμίζεται μὲ τὴν πολυσέλιδη αὐτὴ διατριβὴ ἡ ἀξία τῶν πατερικῶν παραθέσεων τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εὐαγγελικῆς μας παραδόσεως. β) Ἀναδεικνύεται ὁ ἐρμηνευτικὸς ρόλος ποὺ διεδραμάτισε ἡ καθοδηγουμένη ἀπὸ τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἐκκλησία σχετικὰ μὲ λόγια ἢ διδασκαλίες τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ γ) ἐπισημαίνεται ὁ λατρευτικὸς χῶρος ὡς ὑπόβαθρο τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεολογικῆς σκέψεως.